

HERMAN BOLLÉ I RESTAURACIJA ŽUPNE (RANIJE PAVLINSKE) CRKVE U REMETAMA NAKON POTRESA 1880. GODINE

Dragan DAMJANOVIĆ, Zagreb

Nakon potresa od 9. studenoga 1880. remetska župna crkva i dvor temeljito su restaurirani 1882. godine prema projektima Hermana Bolléa dijelom u neogotičkom, dijelom u neorenesansnom stilu. Članak rekonstruira kronologiju restauracije te govori o financijskim problemima koji su se javili i pitanju odabira stila.

KLJUČNE RIJEČI: *Herman Bollé, Remete, župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, historicizam, restauracija spomenika, neogotika, neorenesansa*

Uvod

Iako je nekadašnja pavlinska crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Remetama jedan od najvažnijih arhitektonskih spomenika okolice Zagreba, njezina je novija povijest slabo poznata, osobito intervencije na arhitektonskoj sanaciji te opremanju nakon potresa 1880. godine.

Jednobrodna jednotoranjska građevina poligonalnog svetišta, podignuta, kako novija arheološka istraživanja pokazuju, po svoj prilici u 14. stoljeću, a tijekom 17. i 18. stoljeća u više navrata temeljito pregrađena, nakon ukinuća pavlinskog reda 1786. postala je najprije filijalna kapela župe sv. Šimuna u Markuševcu, a nakon što je 1810. remetsko vlastelinstvo došlo u posjed zagrebačkih nadbiskupa, utemeljena je, dvije godine poslije, remetska župa. Odmah potom nadbiskup Maksimilijan Vrhovac poduzima prvu opsežniju restauraciju crkve koja je zahvatila ponajprije unutrašnju opremu i oslik.¹ Ona, međutim, neće biti ni približno tako sveobuhvatna kao restauracija izvedena 1880-ih godina.

¹ O remetskoj crkvi više u: Janko BARLE, *Remete. Povijesni podaci o samostanu, crkvi i župi*, Zagreb, Tisak i naklada Marka Milesunića, 1914.; Kamil DOČKAL, *Samostan bl. Djevice Marije u Remetama*, tiskopis, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. XVI 296 (3) (o intervencijama na crkvi nakon ukinuća pavlina na str. 692–695). Marijana SCHNEIDER, »Likovna dokumentacija građevne povijesti Remeta«, *Iz Starog i Novog Zagreba*, III., Zagreb, 1963., str. 85–105; Zorislav HORVAT, »Srednjovjekovna arhitektura pavlinskih samostana u Hrvatskoj«, *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, Zagreb, Globus, Muzej za umjetnost i obrt,

Restauracija remetske crkve pripada, naime, skupini najopsežnijih restauracijskih zahvata izvedenih nakon potresa ne samo u opusu arhitekta koji ju je projektirao, Hermana Bolléa, već i uopće. Usprkos tome nije dosad podrobnije obrađena u literaturi koja govori o povijesti remetske crkve, pa ni u najvažnijim sintezama o toj građevini i pavlinskom samostanu Janka Barlèa i Kamila Dočkala.² Izvori sačuvani u raznim fondovima Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, te vijesti u onodobnom zagrebačkom tisku, omogućuju, međutim, dosta preciznu rekonstrukciju događaja vezanih za radove u Remetama 1880-ih godina, a istodobno otkrivaju i cijeli niz problema koji su se javili pri obnovama sakralnih i javnih građevina u Zagrebu i okolici nakon potresa.

Stradanje remetske crkve i samostana u potresu 1880. godine

Remetska crkva i župni dvor pripadaju skupini građevina koje su najviše stradale u potresu 9. studenoga 1880. Velike štete izazvalo je osobito urušavanje svoda u glavnom brodu koji je uništio ili jako oštetio velik dio opreme crkve: oltare, klupe i propovjedaonicu te orgulje na koru. Na bočnoj kapeli svetog Maksimilijana, koja se nalazila s južne strane broda, ostao je pak stajati svod, no zidovi su jako popucali.³ I crkveno pročelje bilo je dosta oštećeno, zabat se urušio, a zvonik između crkve i župnog dvora raspuknuo se na sve četiri strane.⁴ Župni dvor, bivši samostan, bio je pak tako oštećen (»Dimnjaci su se srušili, stiene popucale, rupe nastale u krovu, a strop mjestimice probušen. Stvari župnikove, koje nisu jur propale, izložene su kiši i vjetru.«) da je tadašnji remetski župnik Matija Pavlec (službovao u Remetama 1860. – 1890.) morao noćiti u vinogradarskoj kući koju mu je dala na korištenje jedna župljanka.⁵ U crkvi se u trenutku potresa nije nalazio nitko, tako da nije bilo stradalih, no jedan je seljak svjedočio događaju iz neposredne blizine. Tvrdio

1889., str. 95–109 (100); Đurđica CVITANOVIĆ, »Arhitektura pavlinskog reda u baroknom razdoblju«, *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, Zagreb, Globus, Muzej za umjetnost i obrt, 1989., str. 111–125 (113); Milan KRUHEK, »Povijesno topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj«, *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, 1989., Globus, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, str. 67–94 (79). Izvrsnu povijesnoumjetničku sintezu povijesti crkve i samostana donosi diplomski rad Ive MEŠTROVIĆ, *Povijest pavlinske crkve u Remetama i zidne slike Ivana Krstitelja Rangera u njoj*, diplomski rad, Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2011. Arheološki nalazi koji bacaju novo svjetlo na pitanje starosti crkve publicirani su u: Boris MAŠIĆ, Tajana PLEŠE, »O dijelu numizmatičkih nalaza otkrivenih uz crkvu Blažene Djevice Marije u Remetama«, *Numizmatičke vijesti*, Zagreb, br. 61., 2008., str. 223–230; Boris MAŠIĆ, Tajana PLEŠE, »O skupnom nalazu zlatnoga novca uz crkvu Blažene Djevice Marije u Remetama«, *Opuscula archaeologica*, 33, Zagreb, 2009. [2010], str. 207–219. (o pitanjima datiranja gradnje crkve na str. 209–211).

² Isto, str. 37–39; DOČKAL, *nav. dj.*, str. 695–697.

³ Nadbiskupski arhiv Zagreb (dalje NAZ), Nadbiskupski duhovni stol (dalje NDS), dosje br. 1768–1888., Odluka Podžupanije zagrebačke br. 625–1881., Zagreb, 12. 2. 1881.; O oštećenjima u potresu i u: DOČKAL, *nav. dj.*, str. 696; Josip TORBAR, »Izvjješće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880.«, *Djela JAZU*, Knjiga I., Zagreb, 1882., str. 32–33; Max HANTKEN VON PRUDNIK, »Das Erdbeben von Agram im Jahre 1880.«, *Bericht an das K. ung. Ministerium für Ackerbau, Industrie und Handel*, Budimpešta, 1882., str. 61–63; Franz WÄHNER, »Das Erdbeben von Agram am 9. November 1880.«, *Aus dem LXXXVIII. Bande der Sitzungsber. der kais. Akademie der Wissenschaften*, I. Abth., Wien, Aus der kaiserlich – königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1883., str. 47–49.

⁴ SCHNEIDER, 1963., str. 102; Ante STANTIĆ, »Kratak pregled povijesti remetske crkve i samostana«, *Kaj*, br. 3–5, 1977., str. 85–104. (98). Slično i u: »Potres od 9. studenoga 1880.«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 258., 10. 11. 1880., str. 2–3.

⁵ »Remete«, 10. studenoga, *Obzor*, Zagreb, br. 260., 12. 11. 1880., str. 2.

Ivan Standl, Glavno pročelje remetske župne crkve i dvora nakon potresa od 9. studenoga 1880.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, inv. br.: 12620; neg.: II-9974

je kako je potres bio tako snažan da nije mogao ostati stajati na nogama, te da se poslije urušavanja svoda digla prašina koja se sat vremena nije uspjela do kraja slegnuti.⁶

Pod dojmom jačine potresa i raznih glasina dio zagrebačkih novina donio je vijesti kako je remetska crkva toliko oštećena da joj nema spasa (»Liepe crkve Majke Božje Remetske neima više. Jučerašnji jutarnji potres uništi ju.«).⁷ Pisalo je kako će se morati ukloniti njezini ostatci,⁸ da su orgulje pale s kora na tlo i zdrobile se,⁹ da Zagrepčani više nikada neće imati prilike odlaziti u tu građevinu na tradicionalna hodočašća,¹⁰ a svi su odreda žalili za lijepim freskama na svodu crkve koje su se zdrobile pri urušavanju.¹¹

⁶ »Zagrebačke crtice«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 286., 14. 12. 1880., str. 3.

⁷ »Remete«, 10. studenoga, *Obzor*, Zagreb, br. 260., 12. 11. 1880., str. 2.

⁸ »Potres i opet potres«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 260., 12. 11. 1880., str. 1–2 (2).

⁹ »Potres od 9. studenoga 1880.«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 258., 10. 11. 1880., str. 2–3.

¹⁰ »Erdbeben«, *Agramer Zeitung*, Zagreb, Nr. 261., 13. 11. 1880., str. 2–3.

¹¹ »Erdbeben«, *Agramer Zeitung*, Zagreb, Nr. 261., 13. 11. 1880., str. 2–3; »Remete«, 10. studenoga, *Obzor*, Zagreb, br. 260., 12. 11. 1880., str. 2.

Ivan Standl, Začelje župne crkve i dvora u Remetama nakon potresa od 9. studenoga 1880.; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, inv. br.: 16564; neg.-

Vrlo brzo se pokazalo da se djelomično ipak radilo o pretjerivanju. Crkva je, kako je dijelom i spomenuto, doista bila jako oštećena, no zidovi su se dobro držali, orgulje su bile oštećene, no stajale su na koru, a samo svetište s oltarom Majke Božje ostalo je gotovo neoštećeno.¹² Stoga je i crkva, koja je isprva bila zatvorena, a misa se služila na otvorenom,¹³ vrlo brzo postala ponovno dostupna znatiželjnicima koji su u nju počeli svraćati u sve većem broju, osobito nakon što je fotograf Ivan Standl, angažiran tjedan dana nakon potresa na izradi fotodokumentacije stradalih građevina u Zagrebu i okolici,¹⁴ izradio niz fotografija remetske crkve koje su potom krajem 1880. bile objavljene u zagrebačkom Viencu.¹⁵ Urušena crkva postala je, naime, svojevrsna atrakcija – građani se vikendom kolima vozili do Remeta i hodali po njezinoj uništenoj unutrašnjosti.¹⁶ Osobito je velik broj znatiželjnika obilazio ruševine crkve i dvora na tradicionalni dan proštenja Zagrepčana u

¹² »Erdbeben«, *Agramer Zeitung*, Zagreb, Nr. 261., 13. 11. 1880., str. 2–3.

¹³ »Erdbeben«, *Agamer Zeitung*, Zagreb, Nr. 265., 17. 11. 1880., str. 1–2.

¹⁴ »Erdbeben«, *Agramer Zeitung*, Zagreb, Nr. 264., 16. 11. 1880., str. 1–2; »Fotografije potresom oštećenih zgrada«, *Obzor*, br. 265., 18. 11. 1880., str. 2.

¹⁵ »Samostan i crkva remetska poslije potresa; Po fotografiji I. Standla«, *Vienac*, Zagreb, br. 52., 25. 12. 1880., str. 848; »Nutrina remetske crkve poslije potresa; Po fotografiji I. Standla«, *isto*, str. 849.

¹⁶ »Zagrebačke crtice«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 286., 14. 12. 1880., str. 3.

Ivan Standl, Unutrašnjost župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije nakon potresa 9. 11. 1880., pogled prema koru; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, inv. br.: 16565; neg.: II-16256

Remetama, drugi dan Uskrsa 1881.¹⁷ Obilazak neosiguranih ruševina, kao i činjenica da je župnik Matija Pavlec tom prilikom namjestio provizorni oltar ispod očuvanoga kora u unutrašnjosti crkve, izazvao je negodovanje dijela zagrebačkog tiska, koji je upozoravao na opasnost od urušavanja ostataka građevine na hodočasnike.¹⁸ Kako se upravo toga ljeta urušio na vjernike svod u crkvi u Bistrici kod Bleda u Sloveniji, inzistiranje na zatvaranju ruševina remetske crkve za posjetitelje još više se intenziviralo.¹⁹

Čini se da je tisak i u ovom slučaju pretjerivao budući da je već pri očevidima s početka 1881. utvrđeno da su ostatci crkve dosta stabilni. Nakon što se zemlja prestala učestalo tresti, Podžupanija zagrebačka, koja je u okolici Zagreba nadzirala obnovu sakralnih i javnih građevina stradalih u potresu 1880. godine, oformila je, naime, u siječnju 1881., povjerenstvo koje je trebalo pregledati njihovo stanje i utvrditi stupanj oštećenja.²⁰ Remetska crkva pregledana je 17. siječnja te je tom prilikom službeno ustanovljeno da oštećenja nisu prevelika, odnosno da se ipak neće morati rušiti niti crkva niti župni dvor.²¹ Utvrđeno je da

¹⁷ »Zagrebačke crctice«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 88., 19. 4. 1881., str. 3.

¹⁸ *Isto*.

¹⁹ »Župna crkva u Remetah«, *Obzor*, Zagreb, br. 190., 18. 8. 1881., str. 2.

²⁰ »Zagreb«, *Katolički list*, Zagreb, br. 4., 27. 1. 1881., str. 31, »O crkvah, s potresa postradalih«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 22., 28. 1. 1881., str. 2.

²¹ *Isto*. Slično i u: NAZ, NDS, dosje br. 1768–1888., Odluka Podžupanije zagrebačke br. 625–1881., Zagreb,

Trijumfalni luk i svetište remetske crkve oko 1938. godine; Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, inv. br.: 866; neg.: /

su bočni zidovi dosta čvrsti, te kako se na njima dobro drži krov, pa da je crkvu potrebno samo očistiti, ograditi daskama svetište i kapelu, na kojima su još uvijek stajali oštećeni svodovi, te je tako osposobiti za bogoslužje.²²

Popravicima se odmah potom i pristupilo – očišćen je šut svoda koji se urušio u brod crkve, a jedini dio svoda koji je u brodu ostao stajati, iznad kora u ulaznom dijelu crkve, uklonjen je kako ne bi došlo i do njegova urušavanja i uništenja kora i orgulja. Radovi na podbočivanju ostataka svodova u crkvi već su bili znatno uznapredovali i s cjelovitom restauracijom zasigurno bi se tada započelo da 3. veljače 1881. nije jak potres ponovno pogodio same Remete (u Zagrebu se jedva osjetio), kojom prilikom su crkva, a osobito župni dvor bili dodatno oštećeni. Dio župnog dvora koji se sa sjeverne strane naslanjao na crkvu tako se nagnuo da se činilo kako će povući sa sobom i sjeverni zid svetišta crkve.²³ Pukotine na zidovima župnoga dvora koje su dotad bile široke jedva 10 centimetara, sada su se pak raširile na pola metra, pa se čovjek mogao jednostavno uvući kroz njih u unutrašnjost zgrade.²⁴ Jači se potresi nakon veljače 1881. nisu više dogodili u Remetama, no težina oštećenja bivšega samostanskog kompleksa, nedostatak novca i neizvjesnost što donosi budućnost odgodit će radove na obnovi sve do sredine 1882. godine.

Kronologija restauracije remetske crkve 1881.–1882. godine

Obnovu remetske crkve i župnoga dvora, kao patron, odnosno posjednik dobara u mjestu, većim je dijelom trebao financirati zagrebački nadbiskup. Pri spomenutom povjerenstvenom pregledu oštećenosti građevina u Remetama u siječnju 1881. bilo je stoga utvrđeno da je Nadbiskupija zagrebačka dužna u roku od dva mjeseca sastaviti projekt za restauraciju.²⁵ Potres iz veljače iste godine odgodio je, međutim, sastavljanje operata sve do svibnja, kada su se ravnatelj nadbiskupskih dobara Ljudevit Botka i remetski župnik Matija Pavlec sastali s remetskim župljanima. Prema Botkinu dopisu tom su prilikom župljani izjavili kako nemaju stoke za ručne i vozne radove, niti gotova novca te da mole nadbiskupa da on snosi sve troškove restauracije, a ako nije u mogućnosti to učiniti, da ukine remetsku župu i njezino područje pripoji susjednim župama: selo Gračani Šestinama, sela Gornji i Donji Bukovec Markuševcu, a ostatak župi sv. Petra u Vlaškoj ulici u Zagrebu.²⁶ Je li to pismo u većoj mjeri odražavalo stav organa Nadbiskupije zagrebačke ili su remetski župljani vrlo brzo nakon sastanka s Botkom promijenili svoje stavove, teško je reći, sigurno je samo kako već u srpnju 1881. Remećani šalju dopis Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade kojim prosvjeduju protiv inicijative za ukidanjem njihove župe te što obnova crkve

12. 2. 1881.

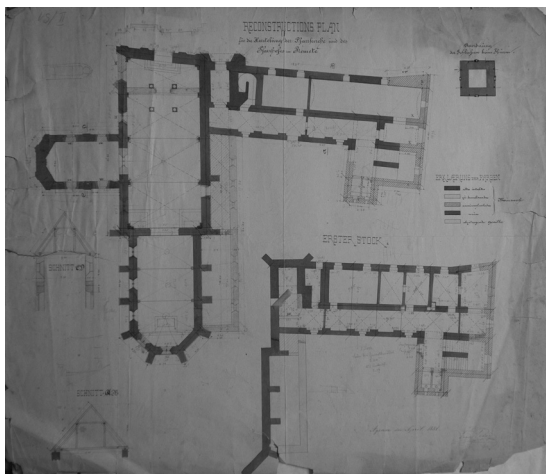
²² NAZ, NDS, dosje br. 1768–1888., Odluka Podžupanije zagrebačke br. 625–1881., Zagreb, 12. 2. 1881.; DOČKAL, *nav. dj.*, 695.

²³ »O popravcima na remetskoj crkvi«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 29., 7. 2. 1881., str. 2–3.

²⁴ *Isto.*

²⁵ NAZ, NDS, dosje br. 1768–1888., Odluka Podžupanije zagrebačke br. 625–1881., Zagreb, 12. 2. 1881.

²⁶ NAZ, Prezidijski spisi (dalje PS), dosje br. 89–1883., Ravnateljstvo nadbiskupskih dobara (ravnatelj Ljudevit Botka) nadbiskupu Mihaloviću, Zagreb, 20. 5. 1881.; *isto*, Nadbiskup Mihalović Zemaljskoj vladi, Odjelu za bogoštovlje i nastavu (dalje ZVBiN-u), PS br. 56–1882., Zagreb, 11. 4. 1882.

Franjo Poicy, Tlocrt župne crkve i dvora u Remetama 1881. s naznakama koji će se dijelovi restaurirati, a koji rušiti. Jasno se vidi kako se u tom trenutku razmišljalo i o očuvanju kapele sv. Maksimijana; NAZ, Zbirka građevnih nacрта, sign. II-51

još nije započela, zbog čega, istaknuli su, propadaju sačuvani spomenici prošlosti.²⁷ Dopis je odmah potom proslijeđen nadbiskupu Josipu Mihaloviću, međutim, sve do početka travnja 1882. ništa nije učinjeno da bi se crkva popravila.

Ključan problem koji je doveo do odgađanja radova na obnovi remetske crkve predstavljalo je namicanje potrebnih sredstava. Naime, kako je vrlo velik broj crkava stradao u potresu i u samom Zagrebu i u okolici, osigurati sva potrebna sredstva, osobito privatnim patronima posjednicima vlastelinstava na čijem su se području nalazile te građevine, nije bilo moguće.²⁸ Remetska crkva nalazila se, kako je i spomenuto, na posjedu zagrebačkoga nadbiskupa, koji je bio obvezan popraviti cijeli niz građevina u samom Zagrebu i okolici. Prioritet je, dakako, dan radovima na sanaciji objekata u Zagrebu – nadbiskupskog dvora, u kojem se nakon potresa nije isprva moglo stanovati, te katedrale i sjemeništa. Od sakralnih građevina u okolici grada popravljene su pak 1881.–1882. crkve u Miholcu, Konjščini, Vugrovcu i Čučerju.²⁹ Ukupne je troškove popravaka građevina stradalih u potresu, koje je morao pokriti Nadbiskupski duhovni stol, sam nadbiskup procjenjivao na 150.000 for.³⁰ Cijena obnove samo remetske crkve iznosila je pak nešto više od 28.000 forinti,³¹ dakle gotovo petinu iznosa, što je doista bio velik novac. Radilo se o u osnovi najvećem izdatku Nadbiskupskoga duhovnog stola za obnovu sakralnih građevina u zagrebačkoj okolici na-

²⁷ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Župljani župe remetske Kralj. Zemaljskoj vladi, Pr. br. 200–1881., Remete, 23. 7. 1881.

²⁸ »Pomoć crkvama«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 266., 19. 11. 1880., str. 2.

²⁹ Zbog čega su upravo te građevine predstavljale prioritet, nije do kraja jasno. Podatak preuzet iz: NAZ, PS, dosje br. 89 – 1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, PS br. 56–1882., Zagreb, 11. 4. 1882.

³⁰ NAZ, Stolni kaptol (dalje SK), Kut. br. CLXIII, dosje br. 186, nadbiskup Josip Mihalović SK-u, br. pr. 23., Zagreb, 18. 2. 1881.

³¹ B., »Remetska crkva i župa«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 103., 5. 5. 1882., str. 4; Hantken ih je procjenjivao i na znatno veći iznos od 38.000 for., od kojih je 30.000 otpadalo na crkvu, a 8.000 na župni dvor. HANTKEN VON PRUDNIK, 1882., str. 63.

kon potresa (sljedeći najveći iznos koji je tom prilikom potrošen odnosio se na restauraciju crkve u Čučerju, koja je plaćena samo 10.000 forinti).³²

Odgadanje radova dovelo je ubrzo do sukoba Podžupanije zagrebačke i remetskih župljana s nadbiskupom pa je pitanje obnove remetske crkve na kraju dospjelo i na Hrvatski sabor. Podžupanija je, naime, poslala početkom travnja 1882. nadbiskupu dopis s upitom što je učinjeno na obnovi remetske crkve, s napomenom da su prisiljeni i druge patrone podsjećati na njihovu dužnost, pa da su stoga slično morali učiniti i s nadbiskupijom.³³ Dopis je izuzetno uvrijedio nadbiskupa, koji je poduži odgovor uputio Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade. Tvrdio je kako je, osim velikih troškova koje je nadbiskupija imala nakon potresa u obnovi crkava i drugih zdanja, odgodu radova na remetskoj crkvi uvjetovao i nedostatak građevnog materijala zbog brojnih radova na popravcima privatnih i javnih građevina, zatim da su se u Remetama dosta dugo osjećali potresi, da tamošnji župljani imaju u blizini crkve u Šestinama i Markuševcu pa im »niti sada ne manjka duševne okriepe«, te da nema govora o opasnosti od urušavanja ostataka crkve na vjernike jer je remetski župnik izradio poseban oratorij u kojem održava mise, a na kraju je ponovno ustvrdio kako je većina župljana za ukinuće župe.

Iz pisma je očito da je nadbiskup bio za obnovu crkve u smanjenom obliku, jer je smatrao da tako veliku građevinu župljani ne bi mogli sami uzdržavati, a i bojao se da će nadbiskupija u cijelosti morati snositi troškove restauracije. Rješenja, međutim, nije nametao, već je predložio da se svi postojeći nespornosti riješe utemeljenjem povjerenstva koje je trebalo ispitati želje župljana s obzirom na sudbinu i župe i crkve.³⁴

Povjerenstvo je Zemaljska vlada utemeljila već sredinom travnja 1882. Na čelu mu se nalazio Vladin tajnik Ljudevit pl. Hervoić, dok su članovi bili: Viktor pl. Uzorinec (od strane podžupanije), zatim župnik remetski Matija Pavlec, arhitekt Herman Bollé, predstavnici remetskih župljana te od strane nadbiskupije ravnatelj nadbiskupskih dobara Botka i kanonik Franjo Budicki.³⁵

Upravo uoči očevida koji je održan 3. svibnja 1882., pitanje remetske župe i crkve dospjelo je i na Hrvatski sabor. Zastupnik Pisačić pitao je, naime, na sjednici krajem travnja tadašnjeg predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Ivana Vončinu je li istina da nadbiskup namjerava ukinuti remetsku župu te je li istina da nadbiskupija ne izvršava svoje patronatske dužnosti prema tome mjestu.³⁶ Povlačenje tog pitanja u Saboru treba promatrati ponajprije u kontekstu odnosa tadašnje hrvatske opozicije prema nadbiskupu Mihaloviću, koji je optuživan da je predstavnik promađarske politike te da je potpuno nezainteresiran za poboljšanje položaja hrvatskog naroda. Svaku priliku za napad na nadbiskupa opozicija je spremno iskorištavala, pa tako i odgađanje restauracije remetske crkve koje se smatralo pokušajem izbjegavanja patronatskih dužnosti.

³² NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, PS br. 56–1882., Zagreb, 11. 4. 1882.

³³ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Veliki župan Zagrebačke podžupanije Ivan Vardijan nadbiskupu Josipu Mihaloviću, br. 4117, Zagreb, 2. 4. 1882.

³⁴ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, PS br. 56–1882., Zagreb, 11. 4. 1882..

³⁵ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., ZVBiN Nadbiskupu Mihaloviću, br. 3926, Zagreb, 13. 4. 1882.; Pr. br. 59–1882.; NAZ, SK, dosje br. 344–1882., Podžupanija zagrebačka Općinskom poglavarstvu u Sesvetama, br. 4579–1882, Zagreb, 27. 4. 1882.

³⁶ »Hrvatski sabor«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 93., 24. 4. 1882., str. 2–3.

Vončina je istom prilikom na sjednici Sabora porekao sve Pisačićeve insinuirane, a ubrzo potom službene Narodne novine objavile su opširan osvrt na okolnosti restauracije remetske crkve, koji je u osnovnim crtama pratio spomenuti nadbiskupov dopis Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade iz travnja 1882., pa je nesumnjivo i napisan u krugovima same nadbiskupije.³⁷

Nekoliko dana kasnije, početkom svibnja 1882., kako je bilo i planirano, spomenuto je povjerenstvo pregledalo remetsku crkvu, župni dvor, sastalo se s mještanima te konačno razriješilo sve nedoumice koje su se protezale kroz proteklih godinu i pol dana. Župljani su odbili ukinuće župe, obvezali su se sudjelovati u voznim i ručnim radovima pri obnovi u naravi ili novcu, a Bollé je ustanovio kako se i župni dvor i crkva mogu gotovo u cijelosti popraviti. Jedini nesporazum koji je tom prilikom izronio odnosio se na protivljenje župljana iz sela Gračana, koji su zahtijevali da se obnovi i njihova kapela, a ne samo župna crkva, zajedničkim prinosom svih župljana.³⁸

Bollé je odmah potom angažiran na izradi novih projekata za restauraciju, te su u srpnju 1882. konačno započeli radovi na obnovi crkve i župnog dvora u Remetama.³⁹ Radove je izvodio Johann (Ivan) Flaschke,⁴⁰ dok je nadzor nad obnovom imao sâm Bollé.⁴¹ Do početka rujna radovi na popravcima župnoga dvora već su bili uvelike završeni,⁴² a do kraja 1882. i crkva je bila u cijelosti restaurirana.⁴³

Ubrzo po završetku radova pokazalo se da su strahovanja nadbiskupa Mihalovića kako će morati pokriti sve troškove restauracije remetske crkve i dvora, odnosno da župljani neće biti u mogućnosti pomoći ni u gotovu novcu niti u vidu voznih i ručnih radova, bila opravdana. Župljani su, naime, morali prema tadašnjim zakonima izvoditi pri restauraciji spomenute vozne i ručne radove,⁴⁴ no čini se kako se nisu dogovorili s poduzetnikom Flaschkijem da ih sami izvode, pa su ih morali naposljetku platiti u gotovu novcu, što im je predstavljalo prevelik financijski teret.⁴⁵ Mjesto je bilo dužno dati ukupno 2.048 forinti, no poduzetnik je, očito u strahu da neće moći nikada naplatiti svoja potraživanja, smanjio naposljetku iznos na 1.500 for.⁴⁶ Niti tako smanjen iznos župljani sami nisu bili sposobni

³⁷ Potpisan je s B., pa je moguće da ga je napisao i sam Bollé. B., »Remetska crkva i župa«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 103., 5. 5. 1882., str. 4.

³⁸ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., ZVBiN nadbiskupu Mihaloviću, br. 4542, Zagreb, 10. 5. 1882.

³⁹ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, Gradec, pr. br. 142., 29. 7. 1882. Slično i u: NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Podžupanija zagrebačka (Veliki župan Ivan Vardian) nadbiskupu Mihaloviću, br. 1875., Zagreb, 20. 2. 1883.

⁴⁰ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, Gradec, pr. br. 142., 29. 7. 1882. Flaschke je gotovo istodobno izvodio radove, također prema Bolléovim projektima, na restauraciji župne crkve u Dubrancu u Turopolju. Janko BARLE, *Povijest turopoljskih župa*, Zagreb, Tisak Antuna Scholza, 1911., str. 31.

⁴¹ NAZ, SK, Kut. br. CLXX, dosje br. 327–1887. Fr. Matković i Fr. Budicki SK-u, Zagreb, 28. 6. 1886.

⁴² »Crkva remetska«, *Pozor*, Zagreb, br. 203., 5. 9. 1882., str. 3.

⁴³ Sudeći prema Izvješću o radu Podžupanije zagrebačke za 1882. godinu: »Izvješće kr. podžupanije zagrebačke o njezinu djelovanju g. 1882.«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 104., 7. 5. 1883., str. 2–3. Doslovno se kaže da je dovršena: »rekonstrukcija župne crkve remetske«.

⁴⁴ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, Gradec, pr. br. 142., 29. 7. 1882.

⁴⁵ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Podžupanija zagrebačka (Veliki župan Ivan Vardian) nadbiskupu Mihaloviću, br. 1875, Zagreb, 20. 2. 1883.

⁴⁶ NAZ, SK, Kut. br. CLXV, dosje br. 225., providnik Holjac SK-u, Zagreb, 31. 3. 1883.

Herman Bollé, Projekt za restauraciju glavnog pročelja remetske župne crkve, 1882.; NAZ, Zbirka građevnih nacрта, sign. II-51

u kratko vrijeme pokriti, pa je novac posuđen od Zemaljske vlade,⁴⁷ te je u idućih nekoliko godina raspisivanjem poreza na župljane vraćan vladi sa 6% kamata.⁴⁸

Od ukupnih troškova obnove od 28.000 forinti, sam je nadbiskup naposljetku donirao, prema Janku Barleu, znatnih 17.000,⁴⁹ čime je doista izdašno ispunio svoje patronatske obveze prema župi.

Stilsko rješenje restauracije remetske crkve

Kako je u uvodu već napomenuto, radovi na restauraciji remetske crkve predstavljaju važno ostvarenje karijere Hermana Bolléa. Povjerenje projekata za restauraciju upravo njemu posve je razumljivo budući da je Bollé u siječnju 1880. postao glavni arhitekt Nadbiskupije zagrebačke kojemu su povjereni gotovo svi veći poslovi na izgradnji novih i restauraciji starih sakralnih građevina, a katkada i župnih, kanoničkih i prebendarskih dvorova.⁵⁰

⁴⁷ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Prijepis broja 3653–1883., Veliki župan Ivan Vardian ZVBiN-u, Zagreb, 5. 4. 1883.

⁴⁸ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Prijepis broja 3653–1883., Veliki župan Ivan Vardian ZVBiN-u, Zagreb, 5. 4. 1883.; NAZ, NDS, dosje br. 1768–1888., Matija Pavlec NDS-u, Remete, 8. 6. 1888.

⁴⁹ BARLE, 1914., str. 38.

⁵⁰ O Bolléovu položaju u institucijama Nadbiskupije zagrebačke i stolnog Kaptola više u: Dragan DAMJANOVIĆ, »Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine«, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, br. 34., Zagreb, 2010., str. 131–148.

Unutrašnjost remetske crkve, današnje stanje; fot. D. Damjanović, 11. 9. 2010.

Bočno pročelje remetske crkve, današnje stanje; fot. D. Damjanović, 11. 9. 2010.

Prvotne projekte za restauraciju remetske crkve i župnog dvora nakon potresa, izvedene nesumnjivo već 1881., nije izradio Bollé, već graditelj Franjo Poicy (Poici) za Ravnateljstvo nadbiskupskih dobara. Tek nakon komisijskog pregleda građevine u svibnju 1882., Bollé preuzima projektiranje obnove u svoje ruke.⁵¹ Iako je Bollé zasigurno dijelom slijedio smjernice koje je Poicy zadao, autorstvo stilskih intervencija pri obnovi crkve 1882., a većim dijelom i konačno prostorno rješenje crkve i dvora, pripada Bolléu. Osim što izvori potvrđuju kako je nove projekte za restauraciju Bollé predao u srpnju 1882.,⁵² i u Bolléovoj biografiji, napisanoj u vrijeme nedugo nakon izvedenih radova, Remete su redovito ističane kao njegovo važno i uspješno djelo (tako npr. u dopisu Khuena Hedervaryja Franji Josipu I. u kojem se moli dodjela Bolléu naslova građevnog savjetnika).⁵³

⁵¹ Ime graditelja koji je prvi sastavio projekt nije dovoljno čitko. NAZ, PS, dosje br. 89–1883., ZVBiN nadbiskupu Mihaloviću, br. 4542, Zagreb, 10. 5. 1882.

⁵² NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, Gradec, pr. br. 142., 29. 7. 1882.

⁵³ Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond br. 77, mikrofilm br. Z-2397, Kraljevski ministar Hrv.-slav.-dalm. u Budimpešti, Kutija br. 117., opći spisi za 1890., dosje br. 970–1890., dopis bana Khuena Hédervaryja Franji Josipu, br. 2076. Pr., Zagreb, 22. 6. 1890.

Od trenutka kada je krajem 1880. postalo jasno da je remetsku crkvu moguće obnoviti, osnovno je pitanje bilo hoće li se obnavljati samo svetište ili građevina u cjelini. U početku se mislilo kako će biti moguće sačuvati samo svetište.⁵⁴ Kada se početkom 1881. shvatilo da ni ostali dijelovi remetske crkve nisu previše oštećeni, postavilo se pitanje je li s obzirom na veličinu župe potrebno obnavljati cijelu građevinu. U strahu od velikih troškova restauracije nadbiskup Mihalović je naime, kako je dijelom i rečeno, bio pristaša teze da se ipak pristupi samo obnovi svetišta, odnosno da se ostatak građevine ukloni, što jasno pokazuje činjenica da je i u pismu Zemaljskoj vladi naglasio da treba »točno proučiti, da li je od potrebe, da se u sadanjoj svojoj veličini uzpostavi crkva ili bi dovoljno bilo, da se od sadanjega svetišta u gotičkom slogu podigne područna kapelica«,⁵⁵ te da je odmah potom kanoniku Franji Budickom, predstavniku nadbiskupije u povjerenstvu koje je u svibnju 1882. ispitivalo stanje crkve, odredio da pažljivo ispita treba li se cijela crkva restaurirati ili samo svetište.⁵⁶ Tek kada se pitanje obnove potegnulo na Hrvatskom saboru, promijenio je stav i istaknuo kako nipošto ne bi dopustio rušenje crkve, već bi: »odstraniv kasnije prizidane dielove, koji nisu u suglasju s njenim prvobitnim liepim gotičkim slogom, – dao ju liepo prema graditeljskoj umjetnosti u starodrevni njezin crkveni stil i ljepotu staviti, te bi i nadalje ostala ta stara hrvatska historička uspomena, – a Zagrepčanom omiljelo mjesto proštenja«. ⁵⁷

Na tragu citiranih nadbiskupovih riječi su i istodobni Bolléovi zaključci nastali pri komisijskom pregledu građevine u svibnju 1882. On je, naime, potvrdio da se i crkva i dvor mogu gotovo u cijelosti popraviti, samo da bi se trebao ukloniti najviši kat župnoga dvora, odnosno bivšega samostana, te krilo dvora/samostana prislonjeno uz crkvu sa sjeverne strane svetišta jer je ocijenjeno kao suvišno i previše oštećeno, kao i hodnik, koji se na njega nadovezivao.⁵⁸

Dvor naposljetku ipak neće biti tako temeljito pregrađen kako je Bollé predlagao. Drugi kat zgrade ipak nije skinut, a dijelom je sačuvano i krilo dvora prislonjeno sa sjeverne strane svetišta – samo su uklonjene dvije gornje etaže i otvoren je time pogled na gornje dijelova zidova svetišta i broda crkve.⁵⁹

Dok u stilsko rješenje stambenoga dijela kompleksa Bollé pri obnovi 1882. uopće nije intervenirao, pročelja crkve, a donekle i tornja, nešto je ipak znatnije preoblikovao, iako ne u onolikoj mjeri koliko je to zasigurno priželjkivao.

U to je vrijeme bilo dobro poznato da je remetska župna crkva srednjovjekovna gotička građevina te da ju je podigao red pavlina. Stoga je osnovni motiv radova osim sanacije šteta od potresa predstavljalo uklanjanje kasnijih dodataka građevini (ponajprije baroknih)

⁵⁴ »Potres od 9. o. mj.«, *Katolički list*, Zagreb, br. 48., 25. 11. 1880., str. 387–388.

⁵⁵ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović ZVBiN-u, PS br. 56–1882., Zagreb, 11. 4. 1882..

⁵⁶ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., Nadbiskup Mihalović kanoniku Budickom, Pr. br. 59, Zagreb, 15. 4. 1882.

⁵⁷ B., »Remetska crkva i župa«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 103., 5. 5. 1882., str. 4.

⁵⁸ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., ZVBiN nadbiskupu Mihaloviću, br. 4542, Zagreb, 10. 5. 1882.

⁵⁹ Krajem 20. stoljeća župni je dvor dograđen s istočne strane dvorišta koje je time ponovno zatvoreno, kao što je bilo do početka 19. stoljeća, kako pokazuju tlocrti kompleksa graditelja Josipa Reymunda nastali krajem 18. ili početkom 19. stoljeća sačuvani u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, Acta aedificalia. O dogradnjama na istočnoj strani remetskog kompleksa i nalasku gotičke plastike pri tim radovima više u: Vanda KARAČ, »Novi nalazi gotičke arhitektonske plastike s pavlinskog samostana u Remetama«, *Kaj*, god. 25, br. 5–6, Zagreb, 1992., str. 63–68.; MAŠIĆ, PLEŠE, 2009. [2010.], str. 208–209.

i njezino restauriranje »u suglasju s njenim prvobitnim liepim gotičkim slogom«. ⁶⁰ Restaurirajući srednjovjekovne građevine, Bollé je, naime, redovito u cijelosti preoblikovao i njihova pročelja i njihovu unutrašnjost u skladu s idejama o čistoći i jedinstvu stila, odnosno prema pretpostavci kako bi one izgledale da su u cijelosti sagrađene i opremljene u srednjem vijeku, dakle u vremenu kada je započela njihova izgradnja. U Remetama te su ideje provedene samo u određenoj mjeri, ponajprije zbog nedostatka sredstava. Glavno barokno pročelje crkve Bollé stoga ne uklanja, već ga restaurira u stilu srednjoeuropske/njemačke (neo)renesanse. ⁶¹ Intervenira pritom minimalno – gradi novi zabat, budući da je stari potpuno uništen u potresu, oblikuje ga u vidu školjkaste niše, a sličan motiv postavlja na mjestu ranijih baroknih voluta te u gornje dijelove pročelja dodaje kamene obeliske i križ. Ne ruši ni sačuvani kor za orgulje u unutrašnjosti crkve s freskama na svodovima i zidovima, možda i zbog protivljenja župljana, a i zagrebačkih građana, kojima su se sviđale Rangerove freske, ⁶² a ne izbacuje ni barokni glavni oltar, iako je zaklanjao otvoreni gotički prozor u svetištu, zasigurno ne stoga što je cijenio njegovu umjetničku vrijednost koliko zbog činjenice da sredstava za izradu novoga nije bilo.

Sve ostale dijelove i crkve i zvonika restaurira (ili bar nastoji restaurirati) u neogotičkom stilu. Na zvonik koji stoji između župnog dvora i glavnog pročelja crkve postavlja tako novi sat s jednostavnim okvirom, a na vrhu novu vitku »gotičku« kupolu te ga učvršćuje željeznim sponama. ⁶³ Nastoji ukloniti i barokni portal i luk u prizemlju pročelja zvonika i na mjestu njega projektira novi neogotički portal, no nestašica sredstava i tu je dovela do odustajanja pri izvedbi. ⁶⁴

Ni novca za potpunu regotizaciju unutrašnjosti broda i svetišta crkve nije bilo, no Bollé je odlučio provesti što temeljitiju restauraciju, koliko su mu to već ograničena sredstva omogućavala. Novčana sredstva najčešće su predstavljala osnovno ograničenje u opsegu intervencija pri Bolléovim, ali i drugim sličnim historicističkim restauracijskim poduhvatima. Gdje su velika sredstva bila na raspolaganju, kao u slučaju restauracije crkve, župnog dvora i hodočasničkog kompleksa u Mariji Bistrici, građevine su temeljito, gotovo u cijelosti transformirane. U slučajevima, kao u Remetama, gdje nije bilo dovoljno novca, restauracijski su zahvati tek fragmentarno transformirali građevinu. ⁶⁵

⁶⁰ B., »Remetska crkva i župa«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 103., 5. 5. 1882., str. 4.

⁶¹ Koji je redovito koristio pri intervencijama na baroknim crkvama. Dragan DAMJANOVIĆ, »Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu srednjoeuropske (neo)renesanse«, *Prostor*, Zagreb, br. 1 (41.), 2011., u pripremi.

⁶² O freskama ispod kora remetske crkve više u: Sanja CVETNIĆ, »Likovni i pisani izvori za slikane medaljone s čudima Majke Božje Remetske Ivana Krstitelja Rangera u Remetama«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 29, Zagreb, 2005., str. 187–200.

⁶³ NAZ, PS, dosje br. 89–1883., ZVBiN nadbiskupu Mihaloviću, br. 4542, Zagreb, 10. 5. 1882.; »Proštenje kod Majke Božje u Remetah«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 87., 15. 4. 1884., str. 1–2

⁶⁴ Bollé je, čini se, držao kako je zvonik gotički, iako je zapravo dovršen 1691. SCHNEIDER, 1963., str. 88; CVITANOVIĆ, 1989., str. 113.

⁶⁵ Restauracija remetske crkve primjer je stilske restauracije, karakteristične za drugu polovinu 19. stoljeća. Sličan tip restauracijskih zahvata susrećemo kod Bolléova učitelja Friedricha Schmidta, kao i kod brojnih Schmidtovih učenika. Više o problematici u: József SISA, »Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and his School«, *Journal of the Society of Architectural Historians (JSAH)*, Chicago, 61/2 (2002.), str. 170–187.

Pitanje restauracije svetišta remetske crkve, koje je iz potresa od studenoga 1880. izašlo uglavnom neoštećeno, bilo je osobito problematično. Zagrebački je *Obzor* tako tvrdio u siječnju 1881. kako će se Rangerove freske u tom dijelu građevine sačuvati,⁶⁶ dakle očito se u prvo vrijeme držalo da se u svetištu neće previše intervenirati. Vjerojatno je naknadni potres od 3. veljače 1881. doveo do odustajanja od njihova čuvanja jer se tada svod na sjevernoj strani dijelom odvojio od zida i ostao stajati u zraku.⁶⁷ Kada se naposljetku pristupilo restauraciji crkve, od čuvanja oslika u svetištu potpuno se odustalo. Barokizirani svod svetišta s Rangerovim freskama Bolléu se, naime, zasigurno nije uklapao u stilsku koncepciju, te on izvodi novi, nešto niži neogotički križno rebrasti svod, ispod starijega svoda, i zaklanja na taj način sačuvane freske. I ostatke fresaka u brodu (osim spomenutih ispod kora) prekriva novim jednostavnim dekorativnom neogotičkim oslikom, zelene boje, koji je imitirao gradnju u pravilnim kamenima tesancima.

Osim oslika i svoda u svetištu, Bollé intervenira i u izgled bočnih pročelja crkve. Na istočnom i južnom zidu svetišta te južnom zidu broda dijelom otvara stare, a dijelom izrađuje nove visoke gotičke bifore te zida dio novih kontrafora – na mjestu gdje se prije nalazila kapela sv. Maksimilijana (u kojoj se do početka 19. stoljeća nalazio oltar Majke Božje Remetske, no tada ju je preuredio i posvetio svom svecu zaštitniku tadašnji zagrebački nadbiskup Maksimilijan Vrhovac),⁶⁸ koju u cijelosti uklanja. Rušenje te kapele, iako je nesumnjivo u skladu s Bolléovim pristupom restauraciji spomenika, bilo je, čini se, ipak dijelom motivirano ne samo željom za jedinstvom stila već i težnjom da se uštedi. Svaka-ko, razlog nije bila isključivo njezina ruševnost nakon potresa, budući da je i u kapeli, kao i u svetištu, svod ostao stajati.

Svod u brodu crkve nije obnavljan, nesumnjivo ponajprije zbog financijskih razloga. Izgradnja velikoga neogotičkog svoda stajala bi jako puno, a kako su i inače troškovi obnove bili vrlo visoki, Bollé je posegnuo za rješenjem koje nije rijetko u njegovoj arhitekturi – drvenim oslikanim stropom (poput stropa župne crkve u Dubrancu ili kapele u zagrebačkom sjemeništu).⁶⁹ Vjerojatno kako bi se prilagodio visini trijumfalnog luka te naglasio vertikalitet unutrašnjeg prostora crkve, drvena konstrukcija, oslonjena na kamene konzole vezane uz bočne zidove, nije oblikovana u vidu jednostavnoga ravnog stropa, već trapeza. Glavne grede stropa dijelom su ornamentirane, pozlaćene i oslikane dekorativnim fitomorfim oslikom.

Iako je remetska crkva isticana u tisku kao važna nekropola hrvatskih uglednika iz prošlosti⁷⁰ i iako je Podžupanja zagrebačka, kako je to već napomenuo Barlè,⁷¹ zahtijevala od nadbiskupije »da se kod izradka plana za popravak crkve očekuje takav operat, koj će ob-

⁶⁶ »Župne crkve u okolici zagrebačkoj«, *Obzor*, Zagreb, br. 17., 22. 1. 1881., str. 2.

⁶⁷ »O popravcih na remetskoj crkvi«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 29., 7. 2. 1881., str. 2–3.

⁶⁸ BARLÈ, 1914., str. 47–48.

⁶⁹ Nije poznato tko je izveo strop. Sigurno je da je izveden pri obnovi 1882. jer ga spominju novinske vijesti. »Proštenje kod Majke Božje u Remetah, *Narodne novine*, Zagreb, br. 87., 15. 4. 1884., str. 1–2.

⁷⁰ »U oči uzkrasa«, *Narodne novine*, Zagreb, br. 87., 16. 4. 1881., str. 7. U novinama se ističe: »Ruševina je i krasna crkva remetska, grobnica starih banovah hrvatskih i drugih znamenitih ljudih. Sve je to uništio nemili potres mjeseca studenoga 1880. nu dat će Bog da će se opet sazidati remetska crkva i dati prijaznije lice romantičnoj toj dolini.«

⁷¹ BARLÈ, 1914., str. 38; DOČKAL, *nav. dj.*, str. 695–697; STANTIĆ, 1977., str. 99; MEŠTROVIĆ, 2011., str. 75–76.

zir uzeti na sačuvanje spomenikah gradjevnih u crkvi i na koliko su vrijedniji s historičkog i umjetničkog gledišta«, ⁷² Bollé je ipak, kao i u zagrebačkoj katedrali, pristupio uklanjanju grobnih spomenika koji su se nalazili u njoj. Uklonjen je i veći dio inventara, no to nisu uvjetovali toliko stilski razlozi koliko stradanje u potresu gotovo svih predmeta koji su se nalazili u brodu crkve.

U desetljećima koja će slijediti intervencije, nastaviti će se ponajprije u unutrašnjosti remetske crkve. Već sredinom 1880-ih najprije su popravljene stare orgulje na koru, ⁷³ da bi se 1900. pristupilo postavljanju novih neogotičkih orgulja. Nakon orgulja 1887.–1888. izrađene su nove klupe, klecala i propovjedaonica, a popravljeni su i pobočni oltari te krov i prozor na koru crkve. ⁷⁴ Restauriran je potom 1891. kip Blažene Djevice Marije na glavnom oltaru, no izvori, nažalost, ne preciziraju o koliko se velikoj intervenciji radilo, ⁷⁵ kao što ni ne otkrivaju jesu li novi elementi opreme izvedeni prema Bolléovim projektima. Tko god da ih je projektirao, međutim, sigurno je kako je riječ o kvalitetnim primjerima historicističkoga umjetničkog obrta.

Današnji izgled unutrašnjosti remetske crkve rezultat je brojnih konzervatorskih intervencija 20. stoljeća. Bolléov koncept interijera gotovo da se više ne može vidjeti (osim u očuvanom stropu). Nakon što je, naime, sondiranjima i istraživanjima 1938. i nakon Drugog svjetskog rata otkriveno da su freske u svetištu, na zidovima broda i trijumfalnom luku ostale djelom sačuvane ispod »Bolléove« žbuke, ⁷⁶ pristupilo se njihovu otkrivanju i restauraciji nastojanjima tadašnjega župnika Leopolda Rusana. ⁷⁷ Time je iz unutrašnjosti crkve uklonjen dio intervencija 19. stoljeća tako da danas samo rijetke fotografije svjedoče o njezinu kratkotrajnome »historicističkom« interijeru.

⁷² NAZ, NDS, dosje br. 1768–1888., Odluka Podžupanije zagrebačke br. 625 – 1881., Zagreb, 12. 2. 1881.

⁷³ NAZ, NDS, dosje br. 1768–1888., Poglavarstvo općine Maksimir Arhidakonatu Kotara zagrebačkog, br. 5746, Maksimir, 30. 5. 1888.

⁷⁴ NAZ, NDS, dosje br. 40–1888., Župnik remetski M. Pavlec s crkvenim starješinama Imbrom Tkalčićem, Josipom Svrljačem(?) NDS-u, Remete, 10. 7. 1887.; NAZ, NDS, dosje br. 40–1888., Fr. Budicki NDS-u, Zagreb, 2. 1. 1888.

⁷⁵ NAZ, NDS, dosje br. 2919–1891. župnik Gustav Lepušić nadbiskupu Mihaloviću, Remete, 8. 8. 1891.

⁷⁶ Marijana SCHNEIDER, »Likovni izvor za kulturnu povijest – zavjetne freske u Remetama«, *Iz starog i Novog Zagreba*, IV, Zagreb, 1968., str. 79–108. (81); Marija MIRKOVIĆ, »Zidne slike u crkvi Majke Božje Remetske«, *Kaj*, br. 3–5, Zagreb, 1977., 127–136. (127–128).

⁷⁷ DOČKAL, *nav. dj.*, str. 696.; MEŠTROVIĆ, 2011., str. 15.

*Summary**HERMAN BOLLÉ AND RESTARUATION OF THE PARISH (PREVIOUSLY PAULINE) CHURCH IN REMETE AFTER THE EARTHQUAKE OF 1880*

The parish church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Remete is one of the most important architectural monuments in the surroundings of Zagreb. The church was built as Pauline monastery church in the fourteenth century, and it was decorated in Gothic style. During seventeenth and eighteenth centuries the church was significantly renovated in Baroque style, and from the beginning of the nineteenth century it became a parish church. Earthquake that struck Zagreb on 9th November 1880 heavily damaged this object: falling of the ceiling in the central nave ruined altar, pews, pulpit and organs in the church choir. At the southern side of the nave there was chapel of St. Maximilian, whose side walls cracked but the vault remained almost intact. Church front was also quite damaged: gable collapsed and the walls of the bell-tower, which was placed between the church and rectory, ruptured on all four sides. Parish house, previously monastery, was in such poor condition that parish priest could not live in it any more.

Because of these huge damages reconstruction of Remete church became one of the most complicated restorations after the big earthquake, not only regarding the work of Herman Bollé but in general. Expenditures of renovation were 28.000 forints, and contemporary bishop of Zagreb Josip Mihalović donated 17.000 forints. However, according to the contemporary laws bishop – as a patron of the church – had to cover most of the costs of the renovation.

Since another earthquake (in February 1881) further damaged the church and the rectory, as well because of the shortage of the necessary funds, the renovation begun only in summer of 1882, and this provoked discontent of local parishioners. Namely, the parishioners were afraid that the parish would be dissolved and the church demolished. On the other hand, the Archbishopric of Zagreb had serious expenditures after the earthquake because expenses of renovation of all the damaged ecclesiastical objects in the diocese raised up to 150.000 forints.

Restoration was carried out according the plans of architect Herman Bollé, who was leading architect of the Archbishopric of Zagreb and Chapter table. Although Bollé's style was to renovate churches in radical Gothic style the Remete church was not reconstructed in this manner because of the lack of renovation funds. Its baroque front was just repaired, and baroque choir with the fresco paintings of Ivan Ragner was restored to its previous condition together with the altar. However, baroque chapel of St. Maximilian was demolished and on the side walls Bollé had restored old Gothic windows. Moreover, in the sanctuary Bollé erected new cross vault, and the central nave got new wooden ceiling which was now partly painted.

Restorations of the church in the twentieth century removed a part of the Bollé's additions. Moreover, some of the Ranger's fresco paintings, which had been covered by Bolle's work, now were restored – mainly in the sanctuary and the central nave.

KEY WORDS: *Herman Bollé, Remete, parish church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, historicism, restoration of monuments, neo-gothic, neo-renaissance.*